

“A szálkáról és a gerendáról szóló példázat minden időben nagyszerű orvosság mindannyiunknak.”¹
(Arnold Joseph Toynbee)

Beretzky Ágnes

Nemzeti önrendelkezés, revízió, nacionalizmus Arnold J. Toynbee életművében (1915–75)

Arnold Joseph Toynbee 1899-ben látta meg a napvilágot egy középosztálybeli angol protestáns családban. Édesapja és apai nagyapja fül-orr-gégészek voltak, utóbbi maga Viktória királynőt is sikerrel kezelte. A kis Arnold – intelligens édesanyja meséi, történelmi elbeszélései hatására – azonban a humán tudományok iránt kezdett érdeklődni. Kiváló memóriájával és gazdag szókinccsel hamar kiemelkedett kortársai közül. Winchester és Oxford elitiskoláiba nyert felvételt ösztöndíjjal, önéletrajzában pedig büszkén pendítette meg, hogy az utolsó olyan nemzedék tagja, amely a görög és latin klasszikusokra épülő oktatásban részesült.² Tanulmányai befejeztével 1911-től egy évet Görög-, majd Törökországban töltött utazással és régészeti tanulmányokkal, s ekkor kezdett komolyan érdeklődni az európai politika iránt. Hazatérve 1913-ban megnősült és korábbi alma matere, a neves *Balliol College* ókortörténelem-tanára lett. Toynbee lényegében haláláig liberálisnak vallotta magát,³ bár az általa képviselt eszmét ma talán inkább liberális internacionalizmusnak neveznénk.

Az elnyomottak felkarolása és nemzeti önrendelkezésük biztosítása

Az elnyomottak felkarolásának komoly hagyománya volt a szabadelvű Angliában. A liberális pártvezér és miniszterelnök, William Ewart Gladstone egyik 1876-os beszédben megállapította, hogy „[brit] tradíció [...] a törökök támogatása, azonban [...] létezik ennél egy magasabb és széleskörűbb politika, ami [...] nem a bűnpártolás, hanem a szenvedő gyengékkel való együttérzés”.⁴ Mint ismeretes, ennek ellenére stratégiai megfontolásokból a Foreign Office az Oszmán Birodalom fennállásának szükségességét vallotta egészen az 1800-as évek végéig.

A helyzet azonban rövidesen rövidezen gyökeresen megváltozott. Az 1907-es francia–oros szövetséggel Nagy-Britannia végleg letett a törökök támogatásáról. Egy év múlva az Osztrák–Magyar Monarchia bekebelezte a harminc éve megszállt Boszniát, az 1912-es első balkáni háború következtében pedig az Oszmán Birodalom gyakorlatilag kiszorult Európából, elveszítve területe 37%-át és lakossága 21%-át. A területvesztésekkel a birodalom többnemzetiségű és plurális vallási jellege megszűnt, a keresztény közösségek pedig az örmények kivételével eltűntek.

Ahogy a török–brit viszony, úgy Ausztria–Magyarország angliai megítélése is sokat romlott, elsősorban az 1905-ös alkotmányválság következtében.⁵ Sőt, miután az Osztrák–Magyar Monarchia Németország oldalán lépett be az első világháborúba, gyengítése 1914-től már brit hadicél, nemzetiségei szabadságvágyának felkarolása pedig az alapvetően brit érdekeket fenyegető német veszély elleni orvosság lett. A dunai monarchia emigráns

¹ [Arnold Joseph] Toynbee levele Robert W. Masonerhez, New Cumberland, USA 1968. május 7. Arnold Joseph Toynbee Papers, Bodleian Library, Oxford [a továbbiakban: Toynbee Papers, BL] MS 13 967/63/1 Correspondence 1931-74.

² Toynbee: „Outline of My Life and Work Up To Date: Autobiography”, 1948. szeptember 22. Toynbee Papers, MS 13967/40.

³ „Nem vagyok konzervatív, inkább egy kihalt állatfaj, a liberalizmus képviselője.” Toynbee előadása: „Russian Catfish and the Western Herring” [Az orosz harcsa és a nyugati hering]. Herald Tribune Book and Author Luncheon, Hotel Astor, 1949. április 12. MS 13967/3 Lectures 1949–67.

⁴ Joll, 1967: 174.

⁵ Erről bővebben lásd Jeszenszky, 2020.

nemzetiségi vezetői, elsősorban Tomáš Masaryk és Frano Supilo, valamint brit elvbarátaik, különösen a történész, publicista Robert William Seton-Watson (1879–1951) és a *The Times* korábbi bécsi tudósítója, majd külpolitikai rovatvezetője, Henry Wickham Steed (1871–1956) ekkortól erejüket és idejüket nem kímélve Ausztria–Magyarország nemzetállamokká szervezésének szolgálatába álltak és igyekeztek erről az ekkor még vonakodó hivatalos brit külpolitikát is meggyőzni. Tervük népszerűsítését szolgálta a *New-Europe* című hetilap⁶, mely négyéves fennállása alatt hűen szolgálta a magyarok lejárátását, hogy még nagyobb hangsúlyt kapjon a monarchia kis népeinek felszabadítása. *A németbarát erőket [...] a legérzékenyebb pontjukon találtuk el; kevesen küzdöttünk sokak ellen*⁷ – fogalmazott Steed egyik visszaemlékezésében. Az agitáció és propaganda légköre természetesen a tudományosság ellen hatott: a Duna-medence problémáinak elsőrendű szakértőjévé emelkedett Seton-Watson 1916-ban megjelent *German, Slav and Magyar (Német, szláv és magyar)* című könyvében korábbi művei tudományosságát olyan súlyosan egyoldalú megállapításokra cserélte le, mint például, hogy a magyar hegemonia igája alatt „*lenézett, elhagyott szláv demokráciák(!)*” sínylődnék. Ennél azonban sokkal lényegesebb volt a könyv lapjain az olvasó elé táruló rendezési terv brit győzelem esetén: az Osztrák-Magyar Monarchia romjain Lengyelországból, Csehországból, az egyesült Jugoszláviából, Nagy-Romániából létrejövő „*egészségügyi övezet*”⁸.

Az akkoriban a Foreign Office Hírszerző Osztályán dolgozó Toynbee nem volt tagja a New-Europe-körnek, viszont a Közép-Európával kapcsolatos ismereteit alapvetően Seton-Watson publikációiból merítette⁹, legalábbis első könyve, az 1915 áprilisában megjelent *Nationality and the War (Nemzetiség és háború)* tanúsága szerint, mely higgadt elemzéseivel kiemelkedett a kortárs propagandisztikus megnyilvánulások közül. „*Mi angolok eddig rendre szemet hunytunk a nemzeti eszme felett és elbagatellizáltuk azt*” – kezdte érvelését a szerző, pedig a társadalompolitikai kérdéseknél is nagyobb a jelentősége Európában: „*nem avított eszme, hanem életerő*”, „*a legbensőbb érzés az emberben*”. Éppen ezért, folytatta kissé leereszkedően, a békét, mely még a háborúnál is fontosabb feladat, a nemzeti eszmére kell alapoznunk úgy, hogy megvizsgáljuk és megpróbáljuk kibékíteni egymással „*az eddig távolinak és bizony nemegyszer unalmasnak tűnő nemzetiségi problémákat és követeléseket*.”¹⁰

A néprajzi elv előtérbe kerülése Toynbee érvelésében azonban nem feltétlenül jelentette a határok megváltoztatását. Magyarországot például földrajzilag és gazdaságilag egy természetes egységnek tartotta¹¹, ahol a nemzetiségek kevert mivolta miatt teljesen igazságos határ nem húzható, ezért helyi önkormányzatot és kulturális autonómiát javasolt minden nemzetiség számára. Ha az összetartozás melletti érvek mégsem lennének eléggé erősek, folytatta, a szlovákok, a ruszinok, a délszlávok és esetleg a románok leválása után a balkáni államokat is magába foglaló közép-európai vámunió létesítését jelölte meg követendő célként a térségre kacsingató német, olasz, török vagy éppen orosz befolyás ellensúlyozására.¹²

A Németország jövőjét latolgató fejezet elemzései a fentieknél is visszafogottabbak. Toynbee hangsúlyozta, hogy a legfőbb cél egy újabb háború elkerülése, ehhez azonban elengedhetetlen Németország katonai legyőzése. Viszont óva intett a büszke európai nagyhatalom megalázásától (például súlyos gazdasági szankciókkal vagy német lakta területek

⁶ A lap társalapítói a régész Ronald Burrows, valamint Winston Churchill egykori magántitkára, Sir Alexander Frederick Whyte voltak.

⁷ Steed, 1924: II/128.

⁸ Seton-Watson, R. W., 1916: 146.

⁹ Toynbee, 1915: ix.

¹⁰ Uo. 12–13.

¹¹ Toynbee természetesen nem hagyta szó nélkül a magyar nemzetiségpolitika türelmetlenségét, nemzetiségeit elnyomó intézkedéseit, viszont némileg megengedően megjegyezte, hogy a magyarokkal összehasonlítva az oroszoknak jóval kevésbé lehet elnézni a nemzetiségeiket elnyomó politikát vagy bármiféle csalárdságot, hiszen a többségi orosz nemzetet az égadta világon nem fenyegeti senki. (Uo. 308.)

¹² Uo. 216–222. Lásd még Jeszenszky 2020: 375–377.

elcsatolásával), ami véleménye szerint hatalmas keserűséget eredményezne, a bosszú szellemét erősítené, és igazolná az agresszív militáns politikát. Ehelyett Nagy-Britanniának nagyvonalúan támogatni kellene riválisa békés gyarmati terjeszkedését, úgy, hogy első lépésként szabadon rendelkezessen a háború előtti területei felett, majd szerepet kellene neki szánni a nemzetközi béke fenntartásában is.¹³

Nagy-Britannia harmadik ellenfelét, Törökországot illetően Toynbee Szmirna (Izmir) fővárossal egy területileg csökkentett országgal számolt, a hazájának oly alapvető tengerszorosok felügyeletét pedig – mindenkit meglepve – az USA-ra bízta volna. A könyv Angliára nézve is tartalmazott kritikus megnyilvánulásokat: Toynbee például Nagy-Britannia 19. századi török-politikáját gyalázatosnak látta, majd hozzátette, hogy „*ma a török uralom a politikai hozzáemértés szimbóluma, háromszáz évvel ezelőtt azonban elődeink még csodálták a Portát, mint a leghatékonyabb kormányzás mintaképet.*”¹⁴

A megengedő attitűdnek is voltak azonban határai. Törökország hadba lépése a központi hatalmak oldalán ugyanis rövidesen megpecsételte a birodalomban élő örmény közösség sorsát. Az örmény elit legbefolyásosabb tagjait bebörtönözték és megölték, majd 1915 folyamán megindult a lakosság déli peremvidékekre való áttelepítése, és – török kormányutasításra – szisztematikus kiirtása. A török brutalitás nemzetközi felháborodást váltott ki, ezért a brit külügyminisztérium megbízta James Bryce északír születésű, liberális brit politikust, a Lordok Háza tagját (1838–1922) az események alapos kivizsgálására, asszisztense pedig a térség szakértőjévé avanszált fiatal Arnold J. Toynbee lett. Munkájuk eredményeképpen megszületett a túlélők és a szemtanúk elbeszéléseit magába foglaló, hétszáz oldalas ún. „*Kék-könyv*”, a török kegyetlenkedések szinte végeláthatatlan gyűjteménye.¹⁵ Mindezt két rövid pamflet követte, melyben Toynbee 600–800 ezer főnyi örmény kiirtását látta igazolhatónak, szemben a török hatóságok jelentéseiben szereplő 300 ezres „*polgárháborús veszteséggel*”.¹⁶ Ezért a központi hatalmak Bryce-t és Toynbee-t is háborús hangulatkeltéssel vádolták, azt állítva, hogy az örmények szenvedésének felnagyításával a keleti front zsidóságát ért orosz bántalmazásokat akarták ellensúlyozni.¹⁷ Maga Toynbee egy, a jelentésben foglaltak eredetiségét firtató kérdésre kijelentette, hogy a gyűjtemény szinte szó szerint közölte a térségben tartózkodó – semleges – amerikai hittérítők vallomásait, valamint a törökországi német konzul tapasztalataira épített, aki maga is „*elborzadt attól, amit látott*”.¹⁸

Az erőszaktól megcsömörlött Toynbee 1917 májusában megívást kapott a Külügyminisztériumon belül újonnan létrehozott Hírszerző- és Elemző Osztály (Political

¹³ Toynbee, 1915: 29–30.

¹⁴ McNeill, 1989: 415.

¹⁵ *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916*, azaz a híres „Kék könyv” 1916-ban jelent meg. A török hatóságok a mai napig valótlanságokat állító propagandaműnek tartják.

¹⁶ Az örmény források közel másfél milliós veszteséget emlegetnek, valószínűbb azonban, hogy a Török Birodalom nagyjából kétmilliós örmény közösségének negyven százaléka esett áldozatul a török kegyetlenségeknek, ami alátámasztja Toynbee 1915-ös becslését. A két további pamflet: Lord Bryce [Arnold Toynbee]: *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*. (1915) 181–182. és Toynbee: *The Murderous Tyranny of the Turks*. (1917). E két könyv, különösen az utóbbi már nyilvánvaló háborús propaganda-termék, azzal a céllal íródott, hogy elhitesse, a török atrocitásokért valójában a szövetségeseké, Ausztria–Magyarországé és Németországé a felelősség. Az ifjú törökök „*magyar iskolába*” jártak, vélekedett igencsak túlzóan Toynbee, azaz a románok, a szlovákok és délszlávok elleni magyarosító politikát utánozzák. (13–14) A háború pedig a három, porosz, magyar és török „zsarnok” elleni küzdelem, érvelt, akik nem térhetnek vissza az 1914-előtti állapotokhoz. (32–34.) Toynbee Papers BL, MS 13967/45. Armenian Question: off-prints, pamphlets and reports. Mindkét könyv sikerén felbuzdulva 1916–17 folyamán Toynbee további leleplező pamfletek megírására kapott felkérést, melyek el is készültek. (*Destruction of Poland: A Study in German Efficiency, The Belgian Deportations, The German Terror in Belgium, The German Terror in France*).

¹⁷ McNeill, 1989: 73. Az Oxfordi Egyetem professzora, Gilbert Murray, Toynbee apósa kiállt a jelentésben foglaltak mellett: „*Ezeknek a leveleknek és jelentéseknek a tanúsága elbír minden vizsgálatot és eloszlát minden kétkedést. Eredetiségük vitán felül áll.*” Idézi: Dadrian, 2003: 228.

¹⁸ Toynbee levele Professor McKenzie-nek, 1941. május 12. Toynbee Papers, BL MS 13967/63/2.

Intelligence Department) energikus csapatába¹⁹. Mindez komoly presztízsnövekedést jelentett számára, hiszen így befolyást gyakorolhatott a politikai döntéshozókra. Kezdetben törökszakértőként dolgozott, majd az orosz különbéke után már az egyre inkább nemzeti öntudatra ébredő iszlám világ és a térségben gyengülő brit birodalom lehetséges nézeteltéréseit elemezte. Eközben ő maga is mind jobban a nemzeti önrendelkezés hívévé szegődött. „*Ami a háború utáni újjáépítést illeti – írta édesanyjának 1918 nyarán –, a nemzeti elv pártján állok, másrészt a nemzetköziséget is pártolom [azaz a munkások jogkiterjesztését, sőt munkáspárti kormányalakítást – B. Á.], s ha a mai államok nem tudják ezeket összeegyeztetni, menjenek a pokolba, az Egyesült Királyság is, az Osztrák–Magyar Monarchia is, meg az összes többi.*”²⁰ Sőt, úgy vélte, hogy a nemzeti önrendelkezés magasztos eszméje nem állhat meg a földrész határainál, hanem ki kell azt terjeszteni a nem-keresztény népekre is, ha Nagy-Britannia nem akarja végleg elveszíteni az iszlám világ jóindulatát.²¹

1918 novemberében Toynbee lakást bérelt feleségével Párizsban, azt remélve, hogy mint a brit külügyminisztérium Közel-Kelet-szakértője a rövidesen megnyíló békekonferencián felkészültségével előre lendítheti a békekötés ügyét. Nem így történt. 1919 márciusában keserűen állapította meg: „*Borúlátó vagyok. [...] Egyfajta bémultság uralkodik itt, a vezetők mind jobban eltávolodnak tőlünk, legalábbis a brit és az amerikai küldöttségekben mindenképpen, és az egyes hatalmak is egymástól.*”²² Toynbee például ellenezte Szmirna (Izmir) és az Égei-tengeri partvidék Törökországról való leválasztását, sőt bármilyen görög területfoglalást Anatóliában. A csehszlovák határmegállapító bizottsági tag, Harold Nicolsonnal (1886–1968) közösen írott áprilisi memorandumában pedig alternatív javaslatokat tett közzé, melyeket azonban a Lloyd George vezette brit küldöttség „*nem talált megfontolásra érdemesnek*”.²³

Az idegkimerüléssel és depresszióval küzdő Toynbee 1919 áprilisában végleg elhagyta Párizst. Részben Versailles-i leterheltsége és munkája haszontalansága miatt érzett csalódása vezetett idáig, ám állapotának okai mélyebben gyökereztek: az első világháború kitörése után a huszonhat éves Toynbee mentességet kért a katonai szolgálat alól, arra hivatkozva, hogy még 1912-ben, Krétán szennyezett vizet ivott, ami vérhast okozott.²⁴ Bár 1916 szeptemberében, mint a Foreign Office török és Délkelet Európa szakértője már hivatalos beosztása miatt részesült felmentésben,²⁵ a tény, hogy ő megúsza a háborút, élete végéig kísértette: „*dolgozószobám végében – idézte fel később –, egy sor fénykép áll; iskolatársaim, akik 1914–18 között veszítették életüket. Egyre szívszorítóbb emlékezni minden évvel amennyi hozzáadatik az eddig is*

¹⁹ Vicesen „Minden Tehetségek Minisztériumának” is nevezték, Toynbee kollégái között tudhatta a rangidős James Headlam-Morley-t, a fiatalok közül Alfred Zimmernt, Lewis Namiert, Rex és Allan Leepert, akik mind közel álltak Seton-Watsonhoz és Steedhez, és rendszeresen publikáltak a *New Europe* című lapban, mint a nemzetállami koncepció hívei. Toynbee Namierral közeli barátságba került, tőle kapta kölcsön 1920 nyarán Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című könyvét, mely meghatározó volt számára, hogy vizsgálódásait a nemzetállami kereteken túlra is kiterjessze, viszont nem értett egyet a szerző túlzottan determinista megközelítésével.

²⁰ Toynbee levele Edith Toynbee-nek, 1918 júliusában [?]. Toynbee 1918-ban feleségével együtt egy rövid időre belépett a Munkáspártba, ami komoly ellenérzést váltott ki a Külügyminisztériumban, sőt a dúsgazdag rokon, Rosalind Carlisle grófnő, felesége nagyanyja utáni örökségtől is elesetek. Family correspondence 1895–1975. Toynbee Papers BL MS. 13967/65.

²¹ Memorandum on the formula of 'the Self-determination of Peoples' and the Moslem World. 1918. január 10.

²² Toynbee levele Edith Toynbee-nek, 1919. március 24. Family correspondence 1895–1975. Toynbee Papers BL MS. 13967/65. Vö. McNeill, 1989: 81.

²³ Nicolson, 1934: 312.

²⁴ Toynbee levele E. B. Ferres őrnagynak, 1916. június 28. Toynbee Papers, BL MS. 13 967/39 General Miscellaneous Correspondence 1911–1956.

²⁵ Toynbee levele H. Dawson ezredesnek, R.O. Kensington Town Hall, 1917. április 19. Toynbee Papers, BL MS. 13 967/39. General Miscellaneous Correspondence 1911–1956.

*hosszúra nyúlt életemhez.*²⁶ Életrajzírója szerint elképesztő munkabírása részben rossz lelkiismeretének lett a következménye: mintha a kimerülésig végzett feladattal akarta volna elhíttetni magát, hogy rászolgált az életre.²⁷

Betegségéből felgyógyulva a harmincesztendő Toynbee-t a londoni egyetem bizánci és modern görög történelem professzorának nevezték ki. A tanítás azonban nem különösebben lelkesítette²⁸, ezért 1921-ben a *Manchester Guardian* főszerkesztőjének felkérésére Törökországba utazott, hogy elsőkézből tudósítsa a brit közvéleményt a drákói Sevres-i békét brit támogatással végrehajtani akaró görög csapatok és Anatólia integritását védő török nacionalisták háborújáról. Jelentéseiben Toynbee kezdetben a görögök pártját fogta, ami megfelelt az egyetemi tanszékét anyagilag fedező görög diaszpóra elvárásainak. Az észak-keleti Pontus-vidéken sorozatban elkövetett görög vérengzések következményeit a helyszínen megtapasztalva azonban rövidesen megváltoztatta a véleményét, és a Gladstone-óta hagyományosan törökellenes brit liberálisokat jócskán meglepve, törökpárti nézeteket kezdett hangoztatni²⁹. Sőt, 1923 nyarán, a Törökországgal megkötendő Lausanne-i béke előestéjén, Ankarába látogatott, hogy egy új, immár tartósabb rendezést elősegítve közvetítsen a győztes Atatürk és a brit kormány között. „*A múlt keserű tapasztalatai – hangzott Londonnak szánt figyelmeztetése –, mint például a törökök Máltába való deportálása,³⁰ vagy az egyiptomiakat és az indiaiakat ért hasonlóan fájdalmas, britek okozta sérelmek miatt már nem elképzelhető, hogy az emberek itt keleten a Brit Birodalmon belül képzeljék el a jövőjüket [...]. Már nem kérnek a [nyugati uralomból], minden követelésük alapja, cselekedeteik mozgatórugója a velünk való jogegyenlőség. Persze hajlandóak kereskedni velünk, ahogy eddig mindig tették, sőt átveszik gazdasági módszereinket, de nem a függetlenségük rovására. Nem fognak változtatni a véleményükön csak azért, mert már nem »Birodalomnak«, hanem »Nemzetközösségnek« hívjuk magunkat.*”³¹

Ankarai tevékenységével Toynbee végleg maga ellen fordította tanszékének görög pártfogóit. Az ugyancsak a londoni egyetemen oktató Robert William Seton-Watson, aki 1922-től a csehszlovák kormány által finanszírozott Közép-Európa Történeti Tanszékét vezette, felháborodva ragadott tollat: „*kénytelen vagyok Önt figyelmeztetni, hogy amit most csinál, nyílt hadüzenet [...]. Teljességgel figyelmen kívül hagyja az az egyetem, sőt a saját tanszéke jövőbeli érdekeit.*”³² Toynbee azonban nem bánt meg semmit: az igazságosabb török békéért való kiállása pedig néhány hónapon belül ténylegesen az egyetemi katedrájába került.

²⁶ Toynbee levele George Panichas professzornak, 1969. október 23-án. Toynbee Papers, BL MS 13 967/128/1 Reviews And Correspondence 1915–1970.

²⁷ Toynbee maga hívta fel a hatóságok figyelmét a korábbi betegségére, így életrajzírója azt látja igazolódni, hogy valójában nem akart igazából bevonulni. A vérhas sem 1914-ben, sem később nem újult ki. McNeill, 1989: 67–71.

²⁸ 1953-as önvallomása szerint: „*A kutatás és az írás a szenvedélyem, a tantás ellenben nem túlzottan izgat, az adminisztrációt pedig egyenesen rühellem.*” ”The Stevenson Research Chair: Notes on the Chair and the work involved by Dr. A. J. Toynbee”, Princeton, New Jersey, 1953. június 23. Toynbee Papers, BL MS 13967/40 General Miscellaneous Correspondence 1931–64.

²⁹ Törökországi tapasztalatait összegző könyve, *The Western Question in Greece and Turkey (A nyugati kérdés Görög- és Törökországban)* 1922-ben jelent meg, melyben Toynbee megpendítette „*A történésznek azon kell töprengenie, hogy a kelet beoltása a nacionalizmus eszméjével vajon nem ásta-e alá az ott élők boldogságát és jólétét.*” (35. oldal) A könyv nagy sikert aratott, rövidesen a második kiadásra is sor került. „*Jócskán formálta a brit közvéleményt*” – írta a *The Times*. „*Ennél korrektebb mű még nem született*” – vélekedett a *The New York Times*. MS. 13967/54. Anatolian War: Correspondence, Reviews and Articles 1922–24.

³⁰ Az örmény népirtás ifjútörök elrendelőit, nemzetközi törvények híján, nem vonták felelősségre. Több ifjútörököt a britek bírósági ítélet nélkül viszont Máltára deportáltak, egy későbbi fogolycseré-egyezmény során pedig elengedték őket.

³¹ ”Angora [Ankara] And The British Empire In The East”. Toynbee Papers, BL MS. 13967/54. Anatolian War: Correspondence, Reviews and Articles 1922–24.

³² Seton-Watson levele Toynbee-nak, 1924. január 4. Toynbee Papers BL MS. 13967/46/1. University of London: Koraes Chair. Vö. McNeill, 1989: 119.

A Versailles-i békerend revíziójának megítélése 1929–1939

A brit diplomácia doyenjének, James Headlam-Morley-nak (1863–1929) a meghívására Toynbee a Királyi Külügyi Intézet, közkedvelt nevén Chatham House tagja, majd 1925-től igazgatója lett.³³ Fő tevékenysége az 1920-ban alakult független, tudományos szervezet negyedévenkénti folyóiratának a szerkesztése, valamint a világpolitikai összefoglalók, az évente megjelenő ún. *Survey of International Affairs* megírása volt, melyet kezdetben egyedül, később munkatársak bevonásával végzett. A kezdeti adatcentrikus, inkább enciklopédikus jellegű hamarosan elemzőbb tartalom váltotta fel. Toynbee emellett részt vett az intézetben szervezett tudományos előadásokon és felszólalt az azokat követő szakmai vitákban is. Irányítása alatt a szervezet a külügyminisztérium talán legjelentősebb tanácsadó orgánumává nőtte ki magát.³⁴

A Lausanne-i békétől a harmincas évek elejéig a hivatalos brit diplomácia homlokterében a Népszövetség pozícióinak erősítése és a status-quo megőrzése állt. Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság hatására megélelnkülő brit külpolitika azonban – Locarno szellemétől elfordulva – szakított merev revízióellenes álláspontjával és felelős brit politikusok, mint például Winston Churchill, Ramsay MacDonald miniszterelnök és John Simon külügyminiszter nem egy esetben a békés határváltoztatások szószólói lettek.³⁵

A hivatalos brit külpolitika revízióbarát fordulata Toynbee-t is álláspontja összegzésére készítette. A Versailles-i békék, vélekedett 1934-ben, bár milliókkal csökkentették az idegen uralom alatt élők számát, és összességében kedvezőbb helyzetet teremtettek, megsértették az etnikai elvet, hiszen több területet vettek el a vesztesektől, mint amit a néprajzi elv indokolt volna.³⁶ Sőt, a lengyel korridor és a magyar határok mentén rendkívül elégedetlen kisebbségek élnek, joggal, hiszen sérelmeik kezelésében a Népszövetség Tanácsa eddig jórészt tehetetlennek bizonyult. Mennyire lehetséges és *helyes* – tette fel végül a kérdést – az etnikai- és az államhatárokat összehangolni Európában?³⁷ Hogy a revízió rendkívül összetett kérdésében a tisztánlátást elősegítse, a Chatham House igazgatójaként olyan „mérvadó” részlettanulmányok támogatására tett javaslatot, melyek „*pártatlan és alapos helyszíni vizsgálat alapján*” íródnak a vitás kérdésekről. Követendő példaként Seton-Watson *Racial Problems in Hungary (A nemzetiségi kérdés Magyarországon)* című 1908-as művét említette, amely annak idején véleménye szerint „történelmet csinált”. Toynbee elismerte, hogy Európa egyes területein a békekötés óta folyamatos az igény a határváltoztatásra, ami komoly gátja a nemzetközi kapcsolatoknak, így még nagyobb szükség van pártatlan és „*lehetőleg angolszász*” megfigyelők munkájára.³⁸

A revízió és az aktívabb külpolitikai irányvonal előtérbe kerülését Toynbee maga is megtapasztalhatta. Mivel kiválóan beszélt németül, elsőszülött fia pedig a bonni egyetemre járt, ő maga is rendszeresen megfordult a náci Németországban. 1936 februárjában *A békés revízió*

³³ A Királyi Külügyi Intézet megalakulásáról és céljairól részletesen ld. Chatham House, Study of Foreign Relations. In: *IA*, 1929/szeptember, 413–432.

³⁴ Eközben magnum opusát, az *A Study of History*-t is írni kezdte, s a háborúig hat kötettel készült el.

³⁵ Erről bővebben lásd Romsics, 1996: 302–304. Churchill 1932. november 23-i beszédében hangsúlyozta, hogy az olyan kérdéseket „*mint a danzigi korridor vagy Erdély [...] sokkal célszerűbb volna addig rendezni, amíg hidegvérrel és nyugodt légkörben lehet róluk tárgyalni.*”

³⁶ „The Treaty Of Versailles And After: Territorial Arrangements”. BBC 1934. május 7. Toynbee Papers, BL MS 13 967/6 Broadcasts 1929–1955.

³⁷ Toynbee apósának, Gilbert Murray-nek, aki akkor a *League of Nations Union* kisebbségvédelmi szervezet szellemi atyja volt, javasolta, hogy kezdeményezzen határváltoztatásokat a lengyel–német határon, de Murray ezt elutasította. Toynbee levele Gilbert Murray-nek, 1933. február 20. McNeill, 1989: 317.

³⁸ „Chatham House Research Project”. (Toynbee gép- és kézírásos jegyzete, 1934 [?] Toynbee Papers, BL, MS 13 967/39.

címmel tartott előadást a Berliini Jogakadémián, melyben állást foglalt a német gyarmatok visszaadása mellett – igaz, nemzetközi felügyelettel.³⁹ Toynbee nemcsak Ribbentropot ismerte személyesen, hanem 1936-ban maga a Führer is találkozóra hívta. A kétórás megbeszélés során az Európa védelmezőjének és Anglia szövetségésének szerepében tetszelgő antibolsevista Hitler kedvező benyomást tett az *A Study of History* sikere miatt nemzetközi hírűvé emelkedett történészre: elhitette vele, hogy nem szerepel céljai között Európa leigázása.⁴⁰ Mire azonban a találkozót összefoglaló jelentés egy héttel később Anthony Eden külügyminiszter asztalára eljutott, Hitler megkezdte a Rajna-vidék remilitarizálását. A háború után többen Toynbee szemére vetették jóhiszeműségét, írásaiból azonban nyilvánvaló, hogy a náciizmus természetével kapcsolatban már 1933-ban sem voltak illúziói: egy új, félelmetesebb nacionalizmusként tekintett rá, mely nem más, mint „szűkös emberi célok pogány imádata”.⁴¹

A Rajna-vidékre való bevonulás és a tény, hogy Hitler nyilvánvalóan felhasználta őt, egyelőre azonban nem szegte Toynbee kedvét a jogosnak vélt revíziós igények képviselésében. 1936 márciusában egy magánlevelének tanúsága szerint abban bízott, hogy egy rövidesen összeülő új békekonferencián tárgyalásos úton lehet majd olyan megállapodást elérni, mely „teljes egészében helyettesíti a korábbi diktátumot”.⁴² A békerendezés nem valósult meg, Toynbee 1937 májusában azonban a trianoni békeszerződés revízióját joggal követelő Magyarországra látogatott. A Chatham House igazgatója előadásaiban és a tiszteletére rendezett fogadásokon a határok megváltoztatását sürgette, mindaddig, amíg az békés szellemben keresztülvihető.⁴³

Ugyancsak nem volt véletlen, hogy néhány hónappal később a Királyi Külügyi Intézet kutatási támogatásával megjelenhetett a „magyar kérdésben” egyre elismertebb Carlile Aylmer Macartney *Hungary and Her Successors (Magyarország és utódállamai)* című, a Dunamedence államainak kisebbségpolitikáját és a revízió esélyeit tárgyaló ötszáz oldalas monográfiája. Magyarország igénye a határmenti, döntően magyar lakta területekhez – érvelt Macartney – „ma még jogosabb, mint 1919-ben volt”, hiszen már tisztességgel nem állítható, hogy Magyarország az egyetlen, amely elnyomja a nemzetiségeit, a népszövetségi kisebbségvédelmi törvények pedig nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Mindezt 1934–36 közötti, a térségben tett, épp a Chatham House kutatási programja által fedezett körútjának keserű tapasztalatai mondatták vele, melyek nyilvánvalóvá tették számára, hogy „felesleges szemet hunyni a tény felett, hogy az ezidáig alkotott kisebbségvédelmi törvények egy államot sem tudtak abban megakadályozni, hogy azt csináljon a kisebbségeivel, amit akar.”⁴⁴

1938. március 13-án a német csapatok bevonultak Ausztriába, a szeptember 29-i müncheni egyezmény pedig rendelkezett a döntően német lakta Szudéta-vidék Németországhoz csatolásáról. A nemrég még legyőzött, válságból válságba bukácsoló Németország ezzel 80 milliós szuperhatalommá vált, mely mind jobban uralta a tőle (dél)-keletre fekvő kis államok alkotta régiót, lakóinak történelmi ellentétei pedig csak tovább erősítették befolyását. Toynbee a hatalmi egyensúly megőrzésénél azonban fontosabbnak tartotta az igazságosság érvényesülését. „Az önrendelkezési jogot [...] végre egyenlően alkalmazzák azok előnyére, akik 1919–21-ben [sic!] a vesztes oldalon álltak”⁴⁵ – vetette papírra még október elején. 1939.

³⁹ „Unsatisfied Nations. Professor Toynbee on Peaceful Revision”. *The Times*, 1936. február 29., 11.

⁴⁰ Toynbee, Interview with Hitler, 1936. február 28. Toynbee Papers, BL MS. 13 967/92. Journeys: Germany 1935–36.

⁴¹ „The Stevenson Research Chair: Notes on the Chair and the work involved by Dr. A.J.Toynbee”, Princeton, New Jersey, 1953, június 23. Toynbee Papers, BL, MS 13967/40 General Miscellaneous Correspondence 1931–64.

⁴² Toynbee levele A. Dufour von Ference-nek, 1936. március 20. McNeill, 1989: 173.

⁴³ Toynbee Papers, BL, MS 13967/92 Journeys-Correspondence 1928–48.

⁴⁴ Macartney, 1937: 495.

⁴⁵ „First Thoughts on September 1938 and After” Toynbee Papers BL MS 13967/75. Germany: correspondence and papers 1938.

januári, jövőt latolgató cikkében azonban ennél már óvatosabban fogalmazott: Németország, ahogy szövetségese, az Osztrák–Magyar Monarchia vesztét is az etnikai elv okozta a háborúban, hogyan lehetséges mégis az, hogy az etnikai elvet most ugyanaz a Németország a saját előnyére képes fordítani? – tette fel a kérdést. *„Hát mert mi szépen megfosztottuk a nem német lakosságtól, és saját nemzeti egységét elérvén most szomszédai ellen fordítja azt.”* – hangzott Toynbee önkritikától nem mentes válasza. Úgy vélte azonban, hogy csak egy *„diplomatikus és visszafogott”* Németország lesz képes a helyzeti előnyét hosszú távon érvényesíteni, ahogy *„az USA tenné Latin-Amerikával vagy Nagy-Britannia a domíniumaival”*. *„A vérmérséklet végül is annyit számít, mint a helyzeti előny, főleg, ha a hatalom néhány ember, sőt Adolf Hitler kezében összpontosul.”*⁴⁶ – hagyta nyitva a jövő kérdését a szerző.

Toynbee figyelmét időközben magnum opusa, az *A Study of History* újabb köteteinek megjelenése, valamint családi tragédiák kötötték le. Nemcsak szeretett édesanyját vesztette el, hanem a német tanulmányait megszakítva hazatért antifasiszta elsőszülött fia öngyilkosság utáni haláltusáját is végig kellett néznie.⁴⁷ 1939. március 15-én, aznap, mikor Tony Toynbee meghalt, Hitler megszállta a maradék Csehországot, egy csapásra hiteltelentve a német szavahihetőségre alapozott békés revízió addigi eredményeit. Az eseményekkel együtt Toynbee nézetei is radikális fordulatot vettek: a prágai bevonulástól fogva hevesen ellenezett bármiféle Hitlerrel való megállapodást.⁴⁸

A második világháború utáni béke előkészítése

Az első világháborút lezáró, sokat bírált békeszerződés következetlenségei láttán és egy újabb rendezés tudományosabb előkészítésére a brit kormány már 1938-ban felkérte Toynbeet, mint a Királyi Külügyi Intézet tudományos igazgatóját egy különleges kutatócsoport megszervezésére. A Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat (Foreign Research and Press Service, FRPS) Oxfordban, a Balliol College-ban kezdte meg működését 1939-ben, s a Külügyminisztérium hírszerző és elemző osztályának (Political Intelligence Department) félhivatalos tanácsadó és tájékoztató szervezetévé vált. Toynbee kikötötte, hogy – az első világháborúval ellentétben –, nem végez propagandamunkát⁴⁹, kutatócsoportját ezért a hatvanöt országra kiterjedő sajtófigyeléssel, bízták meg. A FRPS munkatársai elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy az adott országok sajtója milyen hangnemben írt Nagy-Britanniáról és a szövetségeseiről, emellett beszámolók, elemzések és a külügy számára jól használható kézikönyvek is készültek.⁵⁰ A testület munkájába már 1939. szeptember 9-én bekapcsolódó Seton-Watson a délkelet-európai osztály elnökévé nevezték ki, egyik legközvetlenebb munkatársa pedig a „magyarszakértő” Macartney lett. A két történész müncheni egyezmény utáni szakítását követő fagyos viszonyát átmeneti szakmai együttműködés váltotta fel.⁵¹

A kutatócsoport rövidesen 177 főre duzzadt, a szakértők munkájának összefogása pedig meglehetősen komoly adminisztratív kihívásnak bizonyult: *„Alapesetben visszafogott életet élek”,* írta Toynbee egyik bizalmasának, *„olyan emberekkel, akiket tisztelek és kedvelek, távol bármilyen hatalmi harctól. Most azonban egy hatalmas pöcegödörben kell úsznom, bűzös hullámok fölé emelt fejjel. Ha saját előmenetelemről lenne szó, előbb-utóbb feladnám a harcot,*

⁴⁶ Toynbee, 1939: 4–8.

⁴⁷ McNeill, 1989: 176–177.

⁴⁸ Toynbee levele Noel-Buxtonnak. 1940. augusztus 12. Toynbee Papers, BL MS 13967/63/2.

⁴⁹ *„Nem vagyunk rá alkalmasak, ez újságírás és nem tudományos munka. [...] Én magam is foglalkoztam propagandával az első világháború alatt, és arra jutottam, hogy nem úriembernek való.”* Toynbee Geoffrey M. Gathorne Hardy-nak, 1938. március 31. Toynbee Papers, BL MS. 13 967/39 General Miscellaneous Correspondence 1911–1956.

⁵⁰ Érdekesség, hogy Magyarországot 1943 kora nyaráig (!) semleges országgént tartották számon. (*European Neutrals and the Near East*). In: Bán D., 1996: 159.

⁵¹ Seton-Watson, H. and C., 1981: 423.; Beretzky, 2005: 102–104.

de szerencsére teljesítenem kell a kötelességemet a Chatham House, Öfelsége Kormánya és munkatársaim felé."⁵² 1943 áprilisában a szervezet befolyása tovább nőtt, mivel szakértőinek zöme, köztük Toynbee és Macartney is, a Hírszerző- és Elemző Osztállyal (Political Intelligence Department, PID) való összeolvadás után közvetlenül a Foreign Office állományába került. Az új testület a Külügyminisztérium Kutatási Osztálya név alatt (Foreign Office Research Department, FORD) a háború végéig folytatta elemző és tanácsadó tevékenységét⁵³

Eközben 1942 nyarán, a Rockefeller Alapítvány megbízásából a háború utáni rendezés elősegítése céljából Toynbee az Egyesült Államokba utazott. Körútja során megtartott előadásainak középpontjában a nácizmus legyőzése utáni Németországgal kialakítandó viszony állt, de üzent az amerikai külügyminisztériumnak is, kiemelve, hogy tartós béke csak az USA aktív, nemzetközi szerepvállalása révén lesz megvalósítható. A Foreign Office-nak írott bizalmas jelentésében pedig azt hangsúlyozta, hogy az amerikai közvélemény India-barát álláspontja a brit–amerikai kapcsolatok „*legfőbb akadálya*”. Ha Nagy-Britannia nem terjeszti ki tovább az önkormányzatot a szubkontinensen, hanem a reformokkal kivárja a háború végét, figyelmeztetett, „*helyrehozhatatlan károkat fog okozni a brit-amerikai kapcsolatoknak ebben a rendkívül kritikus szakaszában.*” Toynbee óva intett bármiféle „kozmetikázástól” a gyarmatosítás felszámolása helyett, majd hozzátette: „*Minek adják amerikai fiatalok az életüket az európai imperializmus újjáélesztésért?*”⁵⁴ Toynbee körútja és előadásorozata óriási sikert aratott az *A Study of History* valláscentrikus üzeneteire az európainál amúgy is fogékonyabb Egyesült Államokban: azon kevés történészek egyike lett, aki az illusztris *Time* hetilap címlapjára kerülhetett.

Toynbee jóváhagyásával, még amerikai útja előtt született meg az a *Kelet-európai konföderációk (Foreign Research and Press Service paper on the Confederations in Eastern Europe)* című terjedelmes memorandum, mellyel a testület minden, a térséggel foglalkozó szakértője egyetértett. A Párizs környéki békékben megálmodott nemzetállami rendszer helyett a dokumentum Kelet-Közép- és Dél-Európa államainak két konföderációba való szervezésére tett javaslatot: az északibá Csehszlovákiát, Lengyelországot, az etnikai határkiigazításokkal megnövelt területű Magyarországot és esetleg Ausztriát, a délibe a balkáni államokat (Görögországot, Jugoszláviát, Bulgáriát és Romániát) értették bele, bár az utóbbi hovatarozása heves vitákat váltott ki.⁵⁵ 1943 őszén azonban a Foreign Office szakértői által kidolgozott – és az amerikaiak által is támogatott – konföderációs terveket a moszkvai külügyminiszteri értekezleten a szovjet vezetés lesöpörte az asztalról, majd egy hónappal később Teheránban a balkáni partraszállás elutasításával a térséget érintő politikai döntésekhez szükséges katonai jelenlétét is biztosította. Ezután a régióban érdektelen Egyesült Államok és az abból kiszorult

⁵² McNeill, 1989: 180.

⁵³ Seton-Watson ekkor már nem volt tagja a PID-nek, mivel 1942 szeptemberében nyugdíjba vonult. Erre a legfőbb okot az szolgálhatta, hogy hivatalos alkalmazása miatt nem publikálhatta *Masaryk Angliában (Masaryk in England)* című művét, „Ban on Publication of Books on Political Subjects by Members of PID or FO”. Public Record Office Foreign Office [PRO FO] 30 840 b/2358.

⁵⁴ „First Report Of The Houston Committee on Foreign Relations”, 1942–43. Toynbee Papers, BL MS 13967/92 Journeys–Correspondence 1928–48, 1942. szeptember 21.

⁵⁵ A memorandum teljes szövegét közli magyarul Bán D., 1996. Angol eredetijét lásd PRO FO 371/31 500. Macartney *A kelet-európai rendezés (The Settlement of Eastern Europe)* című tanulmányában hangsúlyozta, hogy a térség számára elsősorban *nem* a konföderációk száma vagy tagállamaiknak besorolása bír döntő jelentőséggel, hanem az, hogy milyen elv alapján hozzák azokat létre. Úgy vélte, hogy a vesztes-győztes büntető-elvű kategorizálást túlhaladó, „*szolidaritásalapú*” átszervezés szolgálná hosszútávon leginkább nemcsak az ottélők, hanem az egész világ érdekét is. „*Mindazok, akik azt állítják, hogy a politikai megbékélés idővel, a teljességgel egyenlőtlen szelektív megoldás után is bekövetkezik, vagy bolondok (általában ez a helyzet, ha britek) vagy álszentek (ha közép-európaiak).*” Macartney: *The Settlement of Eastern Europe*. PRO FO 371/34400. Vö. Beretzky, 2005: 117–118.

Nagy-Britannia a második megbékítési–lekenyerezési politika kényszerpályáján mozgott, melynek záróakkordja a háborút lezáró párizsi békeszerződés lett.

Toynbee 1946 áprilisában érkezett a francia fővárosba, mint a Clement Attlee-vezette kormány tanácsadója. Huszonhét évvel azelőtti, Versailles-i mellőzöttségével ellentétben azonban nemcsak a miniszterelnök, hanem külügyminisztere, Ernest Bevin feltétlen támogatását is maga mögött tudhatta, ezúttal hiába. A szovjet küldöttség kompromisszumképtelensége miatt a tanácskozás többször félbeszakadt, Toynbee pedig már júliusban hazautazott és ezzel megbízatása végét is ért.⁵⁶

A párizsi békeszerződés után

Az 1946 utáni évek Toynbee számára a szakmai kiteljesedést jelentették: visszatért a Chatham House élére, kiadta az *A Study of History* rövidített, egykötetes összefoglalóját, amely az USA-ban egy csapásra híressé tette. Rajongói közül volt, aki felvetette, hogy nagyságának érzékeltetésére be kellene vezetni a történettudományban B.T/A.T., azaz Toynbee előtt és után kitételeket.⁵⁷ Bár ez nyilvánvaló túlzásnak hatott, mint megkerülhetetlen szaktekintélynek, véleményét rendre kikérték. A kommunizmust megvetette, 1949-től komolyabb előretörésre, vagy harmadik világháborúra nem, hosszú, elnyúló hidegháborúra viszont mindenképp számított.⁵⁸ Liberális kortársaival szembe helyezkedve azonban a „kizárólagosságot hirdető, megszállott, intoleráns” nyugati gondolkodást is éppúgy ostromozta, mely a kommunizmus mellett olyan evilági ideológiákban öltött testet, mint a fasizmus vagy a nacionalizmus.⁵⁹ Ezek világi valláspótlékok, vélekedett, melyek „a vallásháborúk csalhatatlan heveességével állnak egymással szemben”, sok keserűséget okozva az emberiségnek.⁶⁰

Hatvanöt éves korában Toynbee nyugdíjba vonult, így rövidesen jutott elég ideje egyik legkedveltebb időtöltésére, az utazásra. Az 1956-os magyar forradalom és a szuezi válság híre Japánban érte. „*A legrosszabb sejtéseimet messze túlszárnyalja a helyzet*” – írta keserűen egy magánlevelében. „*Barátaim fele, gyermekeim barátainak közel harmada életüket feláldozva utasították el az erőszakot, és most Eden a mi hazánkat tette meg agresszorrá. [...] Soha nem hittem volna, hogy mindezt megtapasztalom. [...] Egy szintre kerültünk a németekkel, az olaszokkal és a japánokkal. [...] M[ussolini] és H[itler] leigáztak országokat, és mi is ezt tesszük Egyiptomban, az oroszok meg Magyarországon [...] Nasser fontos kereskedelmi egyezséget szegett meg, de nem üzent hadat, vagy ontott vért. Mi tesszük ezeket helyette. [...] Büszkén hirdetjük, hogy a „szabad világ” vagyunk. [...] Nem kellene az araboknak is szabaddá válniuk?*”⁶¹

Arnold Toynbee gondolkodásában az elnyomottak felkarolása, nemzeti önrendelkezésük biztosítása, vagy az elhibázott békeszerződések revíziója melletti kiállás nem

⁵⁶ McNeill, 1989: 201–202.

⁵⁷ Books of the Times by Nash K. Burger In: *The New York Times*, 1958. szeptember 25. Toynbee Papers, BL MS 13 967/30 Reviews.

⁵⁸ „Herald Tribune Book And Author Luncheon”, Hotel Astor April 12, 1949, Talk By At „Russian Catfish And The Western Herring”, Toynbee Papers, BL MS 13967/3 Lectures 1949–67. Egy 1972-es interjúban kifejtette, hogy Oroszország [sic] egyedülállóan sikertelen volt abban, hogy bármiféle kulturális hatást gyakoroljon a megszállt Kelet-Európára, amely, jóslata szerint le fogja vetni az orosz ígát. „Toynbee on Toynbee” – Conversation between Arnold J. Toynbee and G.R.Urban, Former Director Of Broadcasting For Radio Free Europe 1972.

⁵⁹ „As I see India”, 1954. december 26. Toynbee Papers BL MS 13 967/6 Broadcasts 1929–1955, Talk- BBC Indian Programme.

⁶⁰ „Az emberiséghez kell leginkább hűségeseink lennünk.” – figyelmeztetett 1966-ban egy magánlevelében. Toynbee levele Herr H. Metzgernek, 1966. május 2. Toynbee Papers BL MS 13 967/63/1 Correspondence 1931–74.

⁶¹ Toynbee levele Miss Norah Williamsnek, Royal Institute of International Affairs, 1956. november 5. Toynbee Papers BL MS 13967/ 63/2.

a nacionalizmus magasztos eszméjéből fakadt, hanem inkább az igazságosságban gyökerező alapvető emberi hozzáállás volt, melyet általában nem írtak felül sem stratégiai szempontok, sem pedig személyes érdekek. A New-Europe-kör tagjai ezzel szemben az önrendelkezés elvét alapvetően a dunai monarchia kis népeinek követelték, és nem birodalmuk alávetettjeinek. Ausztria-Magyarország szétzúzása és a Brit Birodalom fenntartása közötti ellentmondás feloldását szolgálta a brit gyarmatosítás paternalista alapvetése, a „fehér ember terhe”, melyet a második világháborúig szinte az egész korabeli brit elit magáévá tett. Toynbee ebben is kivételnek számított, mint ahogy nem kendőzött el tényeket, csak hogy igazolva lássa korábbi álláspontját, s nem rejtette véka alá bírálatát – bármelyik népről vagy vezetőiről is legyen szó. Ahogy idősebb lett, teológiai ihletésű könyvei mind több, igaz Seton-Watsonékkal ellentétben nem evilági, vigaszt nyújtottak olvasóinak.⁶²

⁶² „Megmentette a lelkünket a kétségbeeséstől” – írta a börtönéveire utalva Kapótsy Béla, a budapesti Magyar–Amerikai Társaság volt titkára, Toynbee *A Study of History* című művéről. 1964. március 28. Toynbee Papers BL MS 13967/40.

Levéltári források és irodalomjegyzék

Levéltári források

Arnold Joseph Toynbee Papers MS 13967, Bodleian Library, Oxford.

Public Record Office Foreign Office (PRO FO)

PRO FO 371 (Correspondence of the Political Intelligence Department, 1918 to 1920, and the Political Intelligence Department, 1939–1946)

Szakirodalom

Bán D., 1996

Bán D. András: *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról*, Budapest, Osiris Kiadó, 1996.

Beretzky, 2005

Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.

Lord Bryce [Arnold Toynbee]: *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*. London, Hodder and Stoughton, 1915.

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916, London, Hodder and Stoughton, 1916.

Dadrian, 2003

Dadrian, Vahakn N.: *The History of the Armenian Genocide*, Berghahn Books, 2003.

Jeszenszky, 2020

Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs*, Budapest, Fekete Sas, 2020.

Joll, 1967

Joll, James (Szerk.): *Britain and Europe, Pitt to Churchill, 179(?)–1940*, Oxford, Oxford University Press, 1967.

Macartney, 1937

Macartney Carlile A.: *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences*, Royal Institute of International Affairs. Oxford University Press, 1937.

McNeill, 1989

McNeill, William H. *Arnold Toynbee: A Life* Oxford, Oxford, Oxford University Press, 1989.

Nicolson, 1934

Nicolson, Harold: *Peacemaking*, Constable, 1934.

Romsics, 1996

Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés” (1914–1946). *Századok különlenyomat/2*. Budapest, 1996.

Seton-Watson, H. and C., 1981

Seton-Watson, Hugh and Christopher: *Robert William Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Taylor & Francis, 1981.

Seton-Watson, R. W., 1916

Seton-Watson, Robert William: *German, Slav and Magyar*. London, Williams and Norgate, 1916.

Steed, 1924

Steed, Henry Wickham: *Through Thirty Years*, London, William Heinemann Ltd., 1924.

Toynbee, 1915

Toynbee, Arnold Joseph: *Nationality and the War*, London, J.M. Dent & Sons, 1915.

Toynbee, 1917

Toynbee, Arnold Joseph: *The Murderous Tyranny of the Turks*, London, Hodder & Stoughton, 1917.

Toynbee, 1922

Toynbee, Arnold Joseph: *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*, London: Constable, 1922.

Toynbee, 1936

Toynbee, Arnold Joseph „Unsatisfied Nations. Professor Toynbee on Peaceful Revision”. *The Times*, 1936. február 29.

Toynbee, 1939

Toynbee, Arnold Joseph „After Munich: The World Outlook”. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs, 1931–1939)*, Vol. 18, No. 1 (Jan.–Feb., 1939), 1–28.